

Дмитро Гапоненко



ОСОБЛИВОСТІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НІЖИНСЬКОГО БЛАГОВІЩЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ ПІСЛЯ СЕКУЛЯРИЗАЦІЇ 1786 р.

У статті аналізуються зміни у господарській діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря, які відбулися внаслідок секуляризаційної реформи 1786 р.

Ключові слова: Ніжинський Благовіщенський монастир, секуляризація, господарство.

Реформи державного апарату в Росії упродовж XVIII ст. торкнулися і релігійних установ, остаточно ліквідувавши залишки їхньої колишньої самостійності. Заборона обирати патріарха, створення Монастирського приказу і Синоду були лише фундаментом для здійснення радикальніших заходів. Перша спроба фактичної секуляризації церковних володінь у Росії відбулася 21 березня 1762 р. за часів Петра III, який видав указ про видалення з церков усіх ікон, окрім Христа і Богородиці, а також наказав священикам поголити бороди і носити цивільний одяг. У майнових питаннях він діяв не менш рішуче. Посилаючись на постійні селянські виступи у церковних володіннях, цар заснував у Москві нову Колегію економії для управління землями церков. Замість духовних осіб у вотчини направили офіцерів, а усі судові справи про селянські виступи припинили.

Однак цей досвід виявився недовготривалим. Користуючись слабкістю влади Петра III, духовенство активно протестувало, і Катерина II, прийшовши до влади внаслідок дворцового перевороту, побоюючись залишитися без підтримки ієрархів, указом від 12 серпня 1762 р. повернула церковні володіння до їхніх попередніх власників. Проте вже через півроку вона заснувала особливу комісію з церковних володінь, у інструкції котрої був намічений план секуляризації. Перетворення земель церкви «на истинную пользу душеспасительную» не змусило довго чекати. 12 травня 1763 р. була створена Колегія економії, яка прийняла в управління всі вотчини і склала їхній баланс, а 26 лютого 1764 р. Катерина II видала маніфест, яким остаточно позбавила церкву всіх її володінь¹.

Дія указу стосувалася лише Великої Росії і Сибіру, проте разом з тими подіями розпочався і наступ на самостійність Української православної церкви, логічним завершенням якого стала секуляризація її маєтностей і встановлення духовних штатів 10 квітня 1786 р. Унаслідок проведеної реформи майже всі маєтки і селяни, які належали монастирям, були вилучені до державної казни. Однак їм дозволили до 1 липня отримувати попередні прибутки і зібрати посіяний хліб, а остаточне впровадження всіх рішень запланували завершити до жовтня того ж року².

Замість нерухомого майна обителям призначили грошові оклади у відповідності до класу. Загалом чоловічі монастирі поділили на 3 класи: в обителях I класу встановлювався штат з 33 ченців, і монастир одержував на утримання до 2 500 крб. на рік; у монастирях II класу штат становив 17 ченців, а річне фінансування не перевищувало 1 500 крб.; обителі III класу мали у штаті 12 ченців і відповідно 950 крб. на рік³.

© Гапоненко Дмитро Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка.

Утім, церква не залишилася без землі, хоча вже ніколи не володіла нею в попередніх розмірах. Закон про секуляризацію передбачав наділи для архієрейських будинків у розмірі 30 дес., а для монастирів – від 6 до 9 дес. Відносно непоганими виявилися наслідки реформи для Ніжинського Благовіщенського монастиря. Згідно зі встановленим розподілом, його віднесли до другого класу⁴ і залишили у підпорядкуванні обитель Різдва Пресвятої Богородиці з усіма угіддями, які зафіксували у спеціальному геометричному плані, надісланому з Чернігівського намісництва 2 серпня 1786 р. Відповідно до складеного документа, в розпорядженні обitelji залишилося 18 дес. 1 725 кв. сажнів землі під Ветхоріздвяним монастирем та конюшнею; 9 дес. 2 140 кв. сажнів – під городництвом, так звана «Репкаловщина»; 4 дес. 1 806 кв. сажнів – під садівництвом – «Вазмуловщина»; на вигін худоби між чагарниками у трьох місцях, що позначені на плані під літерами D, E, і F; 3 дес. 200 кв. сажнів сінокосів; 10 дес. 1 000 кв. сажнів піщаних земель; 44 дес. 1 850 кв. сажнів чагарнику; 248 дес. 2 329 кв. сажнів біля р. Остер з мохом, болотами, рудками та глухими місцями. Отже, загальна площа монастирських володінь значно перевищувала задекларовані у законі

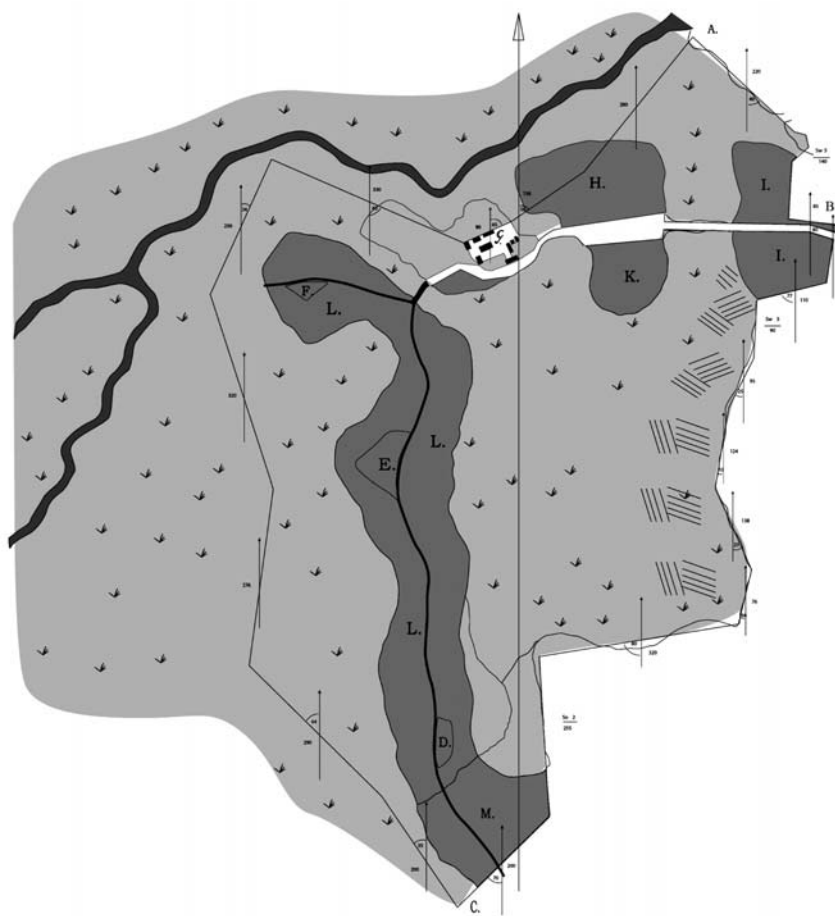


Рис. 1. Геометричний план володінь Ніжинського Благовіщенського монастиря (1786 р.)

ξ – Ветхий монастир
 H – конюшний двір
 I – городи «Репкаловщина»
 K – сад «Вазмуловщина»
 L – чагарник
 M – пісок
 D, E, F – пасовища

Опис прилеглих територій

Від А до В – м. Ніжин
 Від В до С – приватні володіння ніжинських жителів
 Від С до А – болота, руди, р. Остер і землі різних власників

розміри і становила 340 дес. 1 450 кв. сажнів. Хоча з перелічених земель придатних для господарювання залишилося лише 17 дес. 1 746 кв. сажнів. А тому, виходячи із розрахунку, що ця територія відводилася для двох монастирів, вона не перевищувала норм, встановлених урядом⁵.

Щодо матеріального забезпечення монастиря, то в 1786 р. на його утримання було призначено 1 511 крб. 90 коп. Однак невдовзі уряд покращив становище вищого духовенства, коли указом від 1797 р. штатні асигнування на архієрейські будинки і монастирі у порівнянні з 1764 р. було подвоєно⁶. Розпорядження стосувалося і релігійних установ Лівобережжя. Відповідно до указу Синоду від 27 травня 1798 р., Благовіщенській обителі призначили додатково 1 030 крб. Таким чином, на кінець XVIII ст. штатна окладна сума становила 2 541 крб. 90 коп.⁷

Підтвердженням тому слугували і пізніші документи, за якими вказані кошти, хоча і стовідсотково не збігалися, проте суттєво не відрізнялися. Так, у відомості про надходження та витрати монастиря від 10 липня 1805 р. міститься інформація, що з Ніжинського повітового казначейства на другу половину 1805 р. прийнято 828 крб. 41 коп., причому сума призначалася тільки на жалування настоятелю, братії, штатним службовцям і на придбання різних харчових продуктів⁸. Однак точну інформацію про надходження і видатки з усіх наявних на той час джерел Благовіщенського монастиря знаходимо у витязі до рапорта архімандрита В. Черняєва від 22 січня 1812 р. Згідно з документом, річне фінансування обителі становило 2 610 крб. 32 коп. Загалом сума поділялася на такі статті:

- на жалування настоятелю архімандриту – 370 крб.;
- на жалування скарбнику і ченцям – 375 крб.;
- на жалування листоноші і піддячому – 32 крб. 22 ½ коп.;
- на жалування 16 штатним працівникам – 339 крб. 60 коп.;
- на забезпечення трапези (риба, вино, пиво і дрова) – 540 крб.;
- на ремонт монастиря, церков і утримання ризниці – 600 крб.;
- на проскури, вино і ладан – 53 крб. 50 коп.;
- на догляд за конюшнею – 300 крб.

Надалі у витязі по кожному місяцю вказувалося, на які потреби витрачалися отримані кошти, причому окремо виділялися такі статті: будівельна, церковна і з догляду за конюшнею. Якщо звернутися до глибшого аналізу, то, окрім жалування, монастирська адміністрація використовувала гроші для придбання риби (свіжої і в'яленої), вина, пива, вершкового масла, сиру, солі, борошна, а також дров для опалення приміщень і кухні. За будівельною статтею купувалися такі матеріали, як цегла, дошки, цвяхи і штукатурка, а також оплачувалася праця найманих робітників. Церковна стаття містила витрати на послуги Ніжинського Введенського монастиря з проведення служб. Щодо утримання конюшні, то тут кошти йшли на купівлю вівса, жалування конюху, підковування коней та дьоготь і сало для хомутів.

Окрім того, у документі зафіксовані і позаштатні надходження обителі, які, до речі, перевищували державне фінансування і в основному склалися з різних зборів:

- економічний збір – 1 918 крб. 98 коп.;
- свічковий збір – 314 крб. 30 коп.;
- гаманцевий збір – 58 крб.;
- прийнятих у позику від настоятеля В. Черняєва – 903 крб. 50 коп.

Отже, загальна сума, яку монастир витратив на власне утримання у 1811 р., становила 5 805 крб. 10 ½ коп.⁹

У подібному документі від 4 січня 1826 р. містилися такі ж дані, що й у попередньому. Єдиною відмінністю було те, що кожна з вищезазначених статей штатної суми підлягала детальнішому опису витрат. Що стосувалося неокладних коштів, то вони так само перевищували державні видатки, але в даному випадку скарбник узагалі не вказав, з яких джерел вони формувалися, а просто зазначив, що на кінець 1824 р. їх залишок становив 1 423 крб. 47 коп., надходження за 1825 р. дорівнювали 5 426 крб. 11 ¼ коп., з яких у тому ж році витратили 4 930 крб. 1 ¼ коп.¹⁰

Невідомо, яким залишалася фінансування Благовіщенського монастиря впродовж

другої половини ХІХ – початку ХХ ст., проте можна припустити, що його зменшили. Підтвердженням цьому слугували незадовільний стан будівель обителі, на ремонт яких не вистачало грошей, а також дані, наведені А. Хойнацьким про те, що штатна сума становила 1 249 крб. 35 коп. на рік, хоча автор не вказав, коли саме монастир її отримував¹¹.

Одночасно в уже зазначеному указі від 1797 р. йшлося і про збільшення земельних наділів, відповідно до 60 десятин – для архієрейських будинків і до 30 десятин – для монастирів, а також передбачалося окремо надати лісові угіддя, млини і рибні ловлі. Внаслідок такого рішення 18 грудня того ж року обитель отримала указ Синоду, за яким до означених у геометричному плані володінь додали ще 12 дес. 654 кв. сажнів орної землі у Мигалівці¹².

З часом православні монастирі набували все нові й нові земельні володіння. Так, Олександр І двічі, у 1805 і 1810 рр., давав дозвіл обителям купувати нерухомі володіння, а за правилами 1838 р., кожний церковний осередок отримував у власність лісові ділянки площею від 50 до 150 дес.¹³ Однак, як свідчать документи, впродовж першої половини ХІХ ст. Благовіщенський монастир навпаки тільки втрачав уже існуючі землі. В результаті такого процесу в 1818 р. архімандрит В. Черняєв розпочав судову справу з жителями навколишніх сіл за монастирське майно, а у зверненні до Чернігівської консисторії посилався на події, що сталися у вотчинах після реформи:

1. «...при отборе от монастырей в 1786 году в казенное ведомство монастырских имуществ пять семейств крестьян при Ветхорождественском монастыре положено было перевести в село Волосиновку, а землю оставить в выгодность монастырю, но крестьяне не переведены и владеют тою землею».

2. У 1799 р. для потреб селян від монастирських земель забрали 15 городів, у 1807 р. за неправдивим представленням до Сенату цю територію визнали поселенням, а у 1812 р. на їхню користь відібрали ще 4 городи від монастирського сінокоосу.

3. У 1804 р. за присутності землеміра і земської поліції до державної казни відібрали усю територію біля р. Остер з мохом, болотами, рудками та глухими місцями.

4. У 1807 р. землемір А. Брулеїв відібрав у монастиря ліс, який називався Білою Шапкою, пасіку і три фруктові сади з цілим скитом.

5. Козак Синяк спустошив монастирський ліс.

6. Монастир позбавлений можливості ловити рибу через відсутність озер, які мали надати згідно зі штатом¹⁴.

Однак ця справа так і не була розглянута єпархіальною владою. Взагалі з приводу земельної власності монастиря після секуляризації відомо чимало суперечливих фактів. Так, Л. Белоусович указував, що у справі Чернігівської консисторії за 1820 р. про територію, зафіксовані у геометричному плані, зазначалося: «...всього того ныне и третей части за монастырем не осталось». Однак там само автор продовжував, що за документами обитель мала 317 дес. 1 809 кв. сажнів орної і сінокісної землі, що практично дорівнювало загальній площі, зафіксованій у геометричному плані¹⁵.

Окрім орної і присадибної землі, штатної окладної суми і різних церковних зборів, у монастирі залишився млин на один постав (коло) у м. Мрин з дерев'яним будинком для мірошника і сторожа, а також до вересня 1797 р. прибутки приносив гостинний будинок, розташований у центрі м. Ніжина. Однак під час пожежі він згорів і згодом був розібраний. У 1806 р. затвердили план розвитку міста, за яким на цій території мали збудувати кам'яні лавки, через що Чернігівський генерал-губернатор О. Куракін звернувся до В. Черняєва з проханням дозволити на землі монастиря державним коштом збудувати ряд торговельних лавок і чотири з них передати у власність обителі¹⁶. Проте окреслені заходи не були реалізовані, оскільки у 1818 р. план змінили не на користь обителі, і з того часу на місці гостинного будинку була міська площа.

Натомість у той же час на монастирській території у м. Ніжині збудували торговельний ряд, що складався з 21 лавки, які здавали в оренду ніжинським купцям. На сьогодні збереглася значна кількість документів, що підтверджували цей факт. Так, у грудні 1837 р. ніжинські купці П. Олексіїв і Я. Абрамов зверталися до Ніжинської

* Мигалівка – історичний район м. Ніжина, заселений у ХVІІ-ХVІІІ ст.

міської думи з проханням подовжити термін оренди ренських погребів під дзвіницею і лавками обителі¹⁷. Також відоме подібне звернення від названих осіб, датоване груднем 1840 р., що вказувало на зацікавленість купців у співпраці з монастирем¹⁸. Наразі не виявлено документів, які б містили інформацію про те, скільки саме коштувало право використання одного погребу, проте А. Хойнацький вказував, що щорічний прибуток обителі від оренди лавок становив приблизно 1 000 крб¹⁹.

Надалі впродовж другої половини XIX ст. у джерелах не було жодних згадок про стан, розміри або якісь зміни нерухомого майна Благовіщенського монастиря. Останні відомості з цього приводу відносяться вже до радянських часів. Повне уявлення про їхній стан наведено у акті від 28 лютого 1925 р., у якому зазначено, що голова ніжинського окрземлеуправління С. Рослик, голова ради комуни «Червоний партизан» М. Єсипенко разом із завгоспом тієї ж комуни Пархоменком провели огляд господарства Ветхоріздвяної обителі, яка на той час перебувала у користуванні колективу «Кім». Загальна площа господарства становила 31 дес. 2 289 кв. сажнів, з яких:

- під монастирем, садом і городом – 5 дес. 2 318 кв. сажнів;
- орної землі – 13 дес. 209 кв. сажнів;
- під лугом – 8 дес. 900 кв. сажнів;
- під чагарниками і заростями – 2 дес. 634 кв. сажні;
- землі біля р. Остер із заростями очерету – 1 дес. 1 028 кв. сажнів.

Якщо порівняти наведені дані з площами, зафіксованими у геометричному плані, то можна зробити висновок, що менше ніж за півтора століття монастир з різних причин утратив 9 дес. 44 кв. сажні сільськогосподарської землі і практично всю – непридатну для обробітку (300 дес. 1 283 кв. сажні).

Окрім того, у складеному акті перераховано поголів'я домашньої худоби, сільськогосподарську продукцію і реманент, однак, зважаючи на те, що ченці вже тривалий час не проживали у монастирі, то відносити такі дані до господарства обителі було б недоцільним²⁰.

Таким чином, тривалий розвиток господарств обителів Лівобережної України був перерваний секуляризаційною реформою 1786 р., підготовка якої розпочалася ще на початку XVIII ст. Унаслідок такої політики влади частину монастирів закрили, а в інших на користь державної казни забрали майже всі володіння, обмежили чисельний склад братії, а натомість призначили на утримання щорічну окладну суму. Проте навіть за таких обставин адміністрація Ніжинської Благовіщенської обителі намагалася проводити усі можливі заходи для того, щоб забезпечити належне існування і духовний рівень братії. Саме через це на його території виникає торговельний ряд, що здавався в оренду ніжинським купцям. Позитивним був і той факт, що секуляризація не торкнулася багатьох джерел церковного накопичення, не пов'язаних з нерухомою власністю. До того ж монастирі продовжували збагачуватися за рахунок грошових і земельних вкладів, на які не скупилися дворянська знать і купецька верхівка.

1. Никольский Н. М. История русской церкви / Н. М. Никольский. – М.: Политиздат, 1983. – С. 189 – 203.

2. ПСЗ. – СПб.: Типография II Отделения Собственной его императорского величества канцелярии, 1830. Т. 22. – 1830. – С. 574 – 575.

3. Віроцький В. Монастирі та храми землі Сіверської / В. Віроцький, А. Карнабід, В. Киркевич. – К.: Техніка, 1999. – С. 173.

4. ПСЗ. – СПб.: Типография II Отделения Собственной его императорского величества канцелярии, 1830. Т. 22. – 1830. – С. 574 – 575.

5. ЦДАК України. – Ф. 145. – Оп. 1. – Од. збер. 136. – Арк. 1. Геометрический план земельных владений Благовещенского монастыря (в т. ч. Ветхого [Рождественского]).

6. Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.). Критические очерки. – М.: Издательство «Наука». – 1967. – С. 188 – 189.

7. Белоусович Л. Нежинский Благовещенский второклассный монастырь на-

зываемый «Назарет» Пресвятой Богородицы / Л. Белоусович // Прибавления к ЧЕИ. – 1867. – № 21. – С. 692.

8. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 4. – Од. збер. 697. – Арк. 1 – 3. Ведомости о приходе и расходе Нежинского мужского Благовещенского монастыря.

9. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Од. збер. 1719. – Арк. 1 – 5. Сведения о приходе и расходе неокладной суммы по Нежинскому благовещенскому монастырю за 1813 г.

10. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 2. – Од. збер. 3951. – Арк. 3 – 8. Ведомость о приходе и расходе окладной и неокладной суммы Нежинского Благовещенского монастыря за 1825 г.

11. Хойнацкий А. Ф. Очерк истории Нежинского мужского Благовещенского монастыря / А. Ф. Хойнацкий. – Нежин, 1906. – С. 96.

12. ІР НБУВ. – Ф. ХХІІІ. – Од. збер. 321. – Арк. 2. Прибавление к описанию Нежинского монастыря. [Копия тетради настоятеля монастыря, архимандрита Григория, сделанная [А. Добислив]. 14 июня 1901 г.

13. Церковь в истории России (IX в. – 1917 г.). Критические очерки. – М.: Издательство «Наука». – 1967. – С. 210.

14. Хойнацкий А. Ф. Вказана праця / А. Ф. Хойнацкий. – Нежин, 1906. – С. 43 – 44.

15. Белоусович Л. Вказана праця / Л. Белоусович // Прибавления к ЧЕИ. – 1867. – № 21. – С. 692.

16. Белоусович Л. Вказана праця / Л. Белоусович // Прибавления к ЧЕИ. – 1867. – № 20. – С. 659.

17. НФ ДАЧО. – Ф. 341. – Оп. 1. – Од. збер. 313. – Арк. 15, 19. Переписка с Черниговским губернским правлением о выдаче свидетельств на содержание гостиниц и трактирных заведений.

18. НФ ДАЧО. – Ф. 341. – Оп. 1. – Од. збер. 370. – Арк. 14, 17. Переписка с Черниговским губернским правлением о выдаче свидетельств на содержание гостиниц и трактирных заведений.

19. Хойнацкий А. Ф. Вказана праця / А. Ф. Хойнацкий. – Нежин, 1906. – С. 96.

20. НФ ДАЧО. – Ф. Р-508. – Оп. 1. – Од. збер. 813. – Арк. 88 – 89. Журнал протоколів землеустрійної наради та окрпланової комісії про відвод земель, акти обслідування земель нетрудових господарств та передачі земельних ділянок школам.

В статье анализируются изменения в хозяйственной деятельности Нежинского Благовещенского монастыря, которые произошли в результате секуляризационной реформы 1786 г.

Ключевые слова: Нежинский Благовещенский монастырь, секуляризация, хозяйство.

Changes in the economic activity of Nizhyn Blagovishensky Monastery which happened as a result of secularization reform in 1786 are analyzed in the article.

Key words: Nizhyn Blagovishensky Monastery, secularization, economy.